

प्रकरण सहावे
समर्थांच्या प्रवृत्तिवादाचे, प्रपंचवादाचे आणि
प्रयत्नवादाचे स्वरूप

प्रकरण सहावे

समर्थांच्या प्रवृत्तीवादाचे, प्रपंचवादाचे आणि प्रयत्नवादाचे स्वरूप.

मध्ययुगीन भारतीय जीवनात समर्थांचा काळ हा आणीबाणीचा, सुलतानी राजवटीचा कालावधी होता. तत्कालीन समाज त्यावेळी आतून आणि बाहेरून अगदी संपूर्णपणे पोखरला गेला होता. परकीय सत्तांच्या आक्रमांमुळे मूळची भारतीय संस्कृती लयाला जाईल अशी एकप्रकारची धास्ती सर्वांनाच अल्पन्न झाली होती. अशावेळी कोणीतरी पुढे येऊन उपदेश करणे आवश्यक होते. आणि नेमके तेच कार्य समर्थ रामदासांनी अगदी उत्तमरीतीने पार पाडलेले आहे.

" घटासी आणावा धट । उध्दटासी पाहिजे उध्दट ।

खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ " दास. 19-9-3

विविध स्वभावाची माणसे एकत्र गोळा करून घ्यावे असे समर्थांना वाटले. त्यासाठी प्रवृत्तीवादाची बरीच लक्षणे त्यांनी सांगितलेली आहेत. काट्याने काटा काढावा पण स्वतः काही काही ठिकाणी अलिप्त रहावे, आपण स्वतः कष्ट करावे व इतरांना कष्ट करण्यास शिकवावे, जशास तसा भेटवून प्रकरणे निकालात काढावीत, समाजामधील गुंडगिरी साफ मोडून काढावी. महंताने मठ करून उगीच अभिमान धरू नये. समुदायातील दुर्जन माणसे ओळखून ठेवावीत, पण त्यांना प्रकट करू नये, त्यांना सज्जनासारखेच महत्व द्यावे, त्यांना मोठेपणा द्यावा आणि आपलेसे करून घ्यावे, घुम्याची घुम्याशी जोड घालून द्यावी, मूर्खाशी जोड घालून द्यावी, एका धटिंगणासमोर दुसरा धटिंगण उभा करावा, अध्दटाच्या तोंडाशी उध्दटच द्यावा, दृष्ट भांडखोर दुर्जन आणून भेटवावा. अशा रितीने जशास तसा भेटला म्हणजे सभेस रंग भरतो. परंतु या सर्व राजकारणाची सूत्रे हालवणारा मालक मात्र कोठेच दृष्टीस पडू नये, महंत स्वतः वैराग्यवान असावा. त्याने लोकांना श्रवण, मनन शिकवावे, बहुजन समाज शहाणा

करावा, मीपणाने उपाधीत अडकू नये अशा प्रवृत्तीचे असावे.

समर्थानी दोन प्रकारची माणसे सांगितलेली आहेत. भाग्यवान आणि भाग्यहीन माणसे. ज्याच्याकडे विवेक आणि कष्ट करण्याचा अभाव असतो, तो भाग्यहीन आणि उदंड कष्ट करून विवेकसंपन्न बनतो तो भाग्यवान होय. समर्थाना अशा भाग्यहीन माणसाची खूप चीड आहे. जगात जे निंद्य आहे ते भाग्यहीनाला मनापासून आवडतें. चांगल्या लोकांची संगत त्याला भावत नाही. कोणाला तो मानीत नाही, कोणावर विश्वास ठेवित नाही. आणि कोणाशी सख्य करित नाही. आळशीपणाने आयुष्य घालवून उगीचच कल्पनांचे डोंगर रचतो. शेवटी त्याच्या हातात काहीच लागत नाही. आणि जगातील दुःख प्रवाहात व्यर्थ वहात जातो. अशा प्रवृत्तीचा समर्थ धिक्कार करतात. वरील प्रकारच्या प्रवृत्तीचा त्याग केल्यास जीवनांत हवे तसे यश येते.

मानवी जीवनांत दोन प्रधान दृष्टीकोन आढळतात. एक प्रवृत्तीपर आणि दुसरा निवृत्तीपर. प्रवृत्तीपर मनुष्याला जग हे शाश्वत सत्य आहे असे वाटते. तर निवृत्तीपर मनुष्याला जग हे मिथ्या आहे असे वाटते. स्वतःच्या देहालाही तो व्यर्थ मानतो. पण समर्थाना असे सांगायचे आहे की मानवीजीवन हे फक्त प्रवृत्तीमय किंवा निवृत्तीमयच आहे असे नाही तर ते दोहोंचे संमीश्रण आहे. प्रवृत्तीवादी लोक देह असेल तरच आत्म्याचे स्वरूप समजू शकते असे मानतात. तर निवृत्तीवादी फक्त अंतरात्मा असतो असे मानतात. त्यांची देहबुद्धी सर्वत्र निराशावादी असते. परंतु सर्वसंग परित्याग करून आत्मदर्शनसाठी घडपडणा-या संन्याशाला देखील देहास जगवावेच लागते. सर्वसामान्य भारतीय माणसाला जेव्हा जगातील ऐश्वर्य, सत्ता, पराक्रम, कीर्ती आणि सुधारणा यांचे विशेष महत्त्व वाटेनासे झाले पण ज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखांचा अभ्यास करणा-या मंडळींची परंपरा खंडीत होऊ लागली तेव्हा समर्थानी लोकांसमोर प्रवृत्तीवादाचे तत्वज्ञान मांडले. ते म्हणतात मानवी समाजामध्ये देवाचे कितीतरी प्रकार आढळतात. त्या योगाने उपासनेचे भेद देखील आढळतात. पण सा-या देवदेवतांचे मूळ एका अंतरात्म्यात असते, तों खरा देव आहे. त्याची पूजा केली असता ती मूळ अंतरात्म्यालाच पावते. दृष्ट्यामध्ये

दिसणा-या अनेक देवांच्या नादी न लागता शुध्द जाणीवरुप असणा-या अंतरात्म्याचा शोध घेण्यात जीवाला समाधान मिळते. खरा देव म्हणजे शाश्वत वस्तू होय. ती वस्तू अनंत आहे, कल्पनातीत आहे. ज्ञानदृष्टीने ती पहावी आणि निदिध्यासाने तिच्याशी तदाकार होऊन रहावे.

" हे ज्ञानदृष्टीने पहावे । पाहोनी तेथे चि रहावे ।

निजध्यासें तद्रूप व्हावे । संगत्यागे ॥ " दास.19-5-28

" काही येक उत्कटेविण । कीर्ती कदापि नव्हे जाण ।

उर्गेच वणवण हिंडोन । काय होतें ॥ दास.19-6-24

म्हणजेच आपल्या जीवनात कुठेतरी उत्कटता असल्याशिवाय कीर्ती कधीही मिळणार नाही. उगीच वणवण हिंडून कांही साधत नाही. तळमळीचा पुरुष जे कांही करतो तो आपला संबंध जीव त्यामध्ये ओततो. त्याच्यातील जीवंतपणाच्या अनुभवाने त्याच्या संगतीत अनेक लोकांना समाधान मिळते. त्यामुळे सत्संग धरावा. अशा प्रकारच्या प्रवृत्तिवादाचे समर्थानी होकारात्मक विवेचन केलेले आहे.

समर्थांच्या प्रपंचवादाच्या संदर्भात आपण मागील प्रकरणात अभ्यास केलेलाच आहे. परंतु तो फक्त होकारात्मक दिशेनेच केलेला आहे. पण प्रत्यक्षात समर्थांच्या प्रपंचव्यवहारात दोन बाजू आहेत. एक सकारात्मक आणि दुसरी नकारात्मक. प्रारंभीच्या काळात त्यांच्या सर्व साहित्यात प्रपंचाची नकारात्मक बाजू दृढमूल झालेली दिसून येते. कारण समर्थ स्वतः कोवळ्या वयात घरातून बाहेर पडले आणि सन्यस्त वृत्ती स्विकारली, त्यावेळी त्यांचे विचार हे प्रपंचद्वेष व तिरस्कार यांनी भरलेले होते.

समर्थ म्हणतात :

" संसार म्हणजे महापूर । माजी जलचरे अपार ।

डंखू धावती विखार । काळसर्प ॥ दास.3-10-1

प्रपंच किंवा संसार हा दुःखमय आहे. त्यांनी त्याला महापूराची उपमा दिलेली आहे. जो या संसारात सुख मानतो, त्याच्या वाट्याला दुःखाशिवाय काहीच येत नाही.

"संसाराचे दुःख सुख म्हणो नये ।

पुढे दुःख पाहे अनिवार ॥

संत नामदेव

" पुरे पुरे आता प्रपंच पाहणे ।

निजानंदी राहणे स्वरूपी वो माये ॥ "

संत ज्ञानदेव

असा इतर संतांनी संसाराविषयी नकारच दर्शवला आहे. परंतू पुढे - पुढे बरेच तिर्थाटन झाल्यावर त्यांना असे समजून आले की, काही ठिकाणी संसार जर नीट - नेटकेपणाने केला तर तो सुखमय ठरतो. फक्त संसाराला परमार्थाची जोड दिली तर याहून मोठे सुख नाही असे समर्थांचे प्रपंचविषयी पालटलेले होकारात्मक उद्गार त्यांच्या नंतरच्या उत्तरार्धाच्या सर्व लेखनसाहित्यातून प्रकट झालेले आहे.

" म्हणे दास सायास केल्या घडेना ।

विकल्पे जनी एक ठई पडेना ॥

घडे योग होतां विवेकी जनाचा ।

जनी जाणजे योग हा सुकृताचा ॥

समर्थांचे हे प्रपंचविषयक विचार पाहून मन थक्क होऊन जाते. समर्थांनी भजन - पूजन, रामभक्ती, आत्मज्ञान इत्यादींचा केलेला उपदेश हा सामान्य प्रापंचिक लोकांना विशेष लागू पडणारा आहे. अशा प्रकारे समर्थांच्या प्रपंचवादाचे स्वरूप दुहेरी आहे म्हणावयास हरकत नाही.

" यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेविण दरिद्रता ।

भाग्यासी काय उणे रे । यत्नावाचूनि राहिले ॥ " ¹

समर्थांनी आपल्या वाडमयात ठिकठिकाणी प्रयत्नांचे महत्त्व सांगितलेले आहे. काही ठिकाणी ते प्रत्यक्षपणे आलेले आहे तर काही ठिकाणी अप्रत्यक्षपणे.

" साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढे सुखाडती ।
खाती जेविती सुखी होती । यत्नेकरुन ॥ ²

प्रयत्न केल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट साध्य होत नाही. प्रत्येकाने कष्ट किंवा प्रयत्न केलेच पाहिजेत. जो ते करतो तो सुखावतो व जो करीत नाही त्याचा सर्वनाश होतो. जे प्रयत्न करतात ते भाग्यवंत ठरतात आणि जे प्रयत्न करीत नाहीत त्यांच्या नशीबी फक्त दरिद्रयताच येते. जे प्रयत्न करतात ते भाग्य मिळविण्यासाठी कुठेही उणे पडत नाहीत.

" आळस उदास नागवणा । आळस प्रेत्नबुडवणा ।
आळसे करंटपणाच्या खुणा । प्रगट होती ॥ " ³ दास.11.3.12

जो मनुष्य नेहमी उदासीन असतो, आळशीपणाशी जवळीक साधतो प्रयत्न करण्यात चुकरपणा करतो तो करंटा सजला जातो.

वरील गोष्टींचे महत्त्व समर्थानी फक्त सर्वसामान्य मनुष्याच्या बाबतीतच सांगितलेले आहे. प्रयत्न करण्यात राजाने कुठेही चूक केली किंवा आळशीपणा केला तर तो समुदायास अंतरतो असे ते म्हणतात. अशा प्रकारे समर्थानी प्रयत्नवादाचे महत्त्व विषद केले आहे.

" इहलोक म्हणजे संसार करावा । नाना यत्ने आटोपावा ।
लोकांमध्ये मिरवावा । पुरुषार्थ आपुला ॥ "

असे ते सांगतात. समर्थांचे प्रपंच विज्ञान व्यापक असून सकल जीवमात्रासंबंधी त्यांचे हे हितकारी विचार आहेत. " चिंता करितो विश्वाची । " म्हणणारे समर्थ हे सकल प्राणिमात्रांच्या कल्याणाचीच कामना करीत आहेत. त्यांचा हा व्यापक समता वादी विचार लक्षणीय असून त्याचाही विचार पुढील प्रकरणात आपण थोडक्यात पाहू.

...000...

प्रकरण सहाये

संदर्भ

- 1 " सा. र. पा. " - रामदास - 366-67
- 2 दासबोध - 11:3:11
- 3 दास बोध 11:3:12